

LÆGEMIDLER

Mod forstoppelse tages *hvidved*, vortemælk og aloe (o. 1450; 1).

Henrik Smid 1546ff: drikkes destilleret vand af roden, uddrives levret blod, blæresten og menneses, læges indvortes bylder; bærrene virker afsørende; grønne blade kogt i vin eller tørrede og knuste uddriver hvid slim; tygges de grønne blade, drives »hovedets flydelse ned i munden« og får patienten til at spytte og nyse; den pulveriserede rod som omslag på blå mærker, der skyldes slag, stød og levret blod, ligeledes omslag med destilleret vand af roden.

Simon Paulli 1648,108: den knuste rod opblødt i vin til omslag på gule og blå pletter efter stød og slag.

Dekokt af roden i egetræslud bruges til badning af børn med »orm i ryggen« (1743; 2). Lægges på sår etc. (1785; 3). Anvendes til fordelende og blødgørende omslag (1800; 4).

Bader kvinder deres ansigt med et udtræk af roden i bønnes og hvidliljers vand, bliver det »ganske smukt og dejligt«; roden kan også fjerne prikker, små kopper, ja endog ar af huden (1648; 5); rodens saft fjerner ansigtspletter (6) og indgik i et skønhedsvand for kvinder, den pulveriserede plante (eller rod?) med rosenvand gav en sminke (4). Et afkog skal kunne gøre huden hvid og skær (MJylland; 7).

LITTERATUR: (1) 348b 56 jf. 44; (2) 488o 163; (3) 488 6,1883,370; (4) 739 2,464f; (5) 697 108; (6) 217 1807,37; (7) 783b.

ANDEN ANVENDELSE

Nogle planter den fra skoven ind i deres haver under ribsbuske eller ved hegnet (1648; 1). – Af rodstokken fik man i dyrtid et brødmel (Danmark? 2). – I sovekamre må ikke anbringes for store buketter, duften kan give hovedpine (2). Børnleg: på en opgravet jordstængel fjernes stængler og blade; den tykke leddede stok skal da forestille »pibense hoved, den nøgne stængel det lange krumme pibeskæft og de hvide klokkeblomster dets fine kvaster (Møn; 3).

LITTERATUR: 1) 697 108; (2) 739 2,1800,461,464; (3) 161 1906/46: 620.

Firblad, *Paris quadrifolia*

er en almindelig og let kendelig skovplante:

dens fire store og kransstillede blade sidder under en enlig 4-delt grøn blomst; bærret er blåsort.

Firblad 1619ff, *Galenurt* 1532–33 på grund af de giftige bær; *etbær* 1648ff, Bornholm og *ulvebær* 1648–1821, ulv måske her i betydningen ondt sår eller kræft, som planten blev anvendt imod – omtydet til *ugleblad* 1619–1821; *rævebær* 1786, 1837 og *lusebær* 1786, 1833 er ned-sættende, ligeså *troldbær* 1837 og *snogebær* Fakse o. 1925; *fandens malkebøtte* Kvarndrup slutningen af 1800-t, vel oprindelig fandens kærnestav, idet planten ligner en sådan med firfliget plade, sml. løvetand bd. 4.

LITTERATUR: 689 2,192–94.

Den friske, knuste urt lægges som omslag på nye negle og syge negle, bærrene på pestbylder (1648; 1). Virker som modgift; bruges for pest og svimmelhed; bladene lægges på pestbylder og gamle sår (2).

Ulvegejl (firblad?) indgik i råd mod kvægsydomme og skulle sammen med 9 pulvere og røn lægges i hul boret i bjælke over stalden mod kvægets forhekselse (3). Man mente, at planten gav kørerne blodig urin (Fyn; 4). Bladene kunne farve alunbejset uldgarn gult, brunt eller purpurrødt (5), af bærrene fås en grøn farve til maling (1800; 6).

LITTERATUR: (1) 697 66; (2) 718 1837,90f; (3) 83 213,222; (4) 519 129; (5) 576 4,1799,416; 398 1806,394; 718 1837,90f; (6) 739 2,649.

Sværdlilje, *Iris*

Den gule sværdlilje, *Iris pseudacorus*, står i rørsumpen langs de fleste sører, åer, damme og bække; mellem de stift oprette, sværdformede blade skyder høje stængler til vejrs med blomster af tre store og tre mindre kronblade; støvfangenes tre brede flige værner hver en støvdrager. I en stor grøn 3-rummet kapsel modnes talrige frø.

I haver dyrkes mange former af *Iris × germanica* – allerede 1648 hedder det om blå iris, at den »finder man stor mangfoldighed nok af allevegne, hvor man kommer til landsbyerne såvel som i købstæderne« (1). – Dansk Iris- og Liljeklub blev stiftet 1966.

Iris o. 1300ff måske til gotisk hairus = sværd. *Mæge* o. 1400–1867 af oldnordisk mækir =

sværd; i stednavnet Mægbæk 1610 NVJylland; *flæde* o. 1450ff, i talrige stednavne, *flædelilje* 1648ff, ØJylland, se flæg; *sværdblad* 1616, *sværdlilje* 1688ff, *flæglilje* 1806–73, Aalborgegenen, Agersø, *flægrose* ret alm. og *flæg* 1806ff, i stednavne som Flægmade 1502ff ved Vejle, Flegmade, Flægmose SJylland, Flegum Thisted amt – som *flæde* beslægtet med flad, måske også med angelsaksisk *flā* = spyd; *pæg, pægrose* SJylland af middelnedertysk *pēk* = lanse; *flagermus* Amager, de store ydre blomsterblade sammenlignet med dyrets vinger (2).

Gul Iris 1796ff, *gul lilje* 1533–1608, *horsebønne* 1580–1821 vel navnlig om kapslen og med ned-sættende betydning, men frøene er blevet brugt som medicin til heste (3), sml. nedenfor; *vandlilje* 1626–1905, *gul vandlilje* 1648–1798, *sivblomst* 1794, Møn, Bornholm; *rapir* 1806–29, Jylland, egentlig lang fægtekårde (fransk rapière); *hundeøren* Samsø o. 1870 og *torskeflab* Thy, Mors efter blomstens form; *moseiris* NSjælland, *skoviris* Langeland, *vild iris* ret udbredt, *blomstersiv* Bornholm, *bødkersiv* Bornholm og *bødkerflæg* Langeland efter anvendelsen, s. 228, *horsepære* og *horseblomst* NSjælland o. 1870ff, *hestepære* NSjælland; kapslen anvendt som legetøj: *svineblomst* SSlesvig, *griseblomme* Sønderjylland, *sparebøsse* Møn (4).

Færøerne: *megja, mekja* etc. o. 1780ff til old-nord. mækir = sværd (5).

Haveiris; de ældste sorter var blå eller violette: *blå lilje* o. 1450–1821, *blå flæglilje* 1736, begyndelsen af 1800-t, tysk *iris* 1793–1821, *blå iris* 1804ff alm., *flægrose* Århusegnen og *blå flæg* Falster o. 1870, VFyn, SSlesvig, VJylland; *blåsko* og *fløjelsblomst* ØJylland o. 1880; de ydre blosterblade har en blød skægstribe: *gulbørste*, *blåbørste* ØJylland; *blå flæg* Als, *flægbomst* Mors, *blåsiv* Bornholm, *torskeflab* Vendsyssel, Mors; *soldater*, *sivsoldater* Stevns (6).

LITTERATUR: (1) 697 70; (2) 689 1,767–70; 379 3,1919–23,396; (3) 107; (4) 689 1,772–74; (5) 751 117; (6) 689 1,771f.

LÆGEMIDLER

Indgik i et middel for natteblindhed (o. 1300; 1).

Christiern Pedersen 1533: dekokt af gul sværdliljes rod (jordstængel) i vand eller øl drikkes for brystonde (18a); knust med eddike, indkogt, sådet med honning og atter kogt til drik for miltlidser (30a), øl- eller vinakog for vandladningsbesvær (59b), vinakog til badning af

kønsdelene for at åbne tilstoppet livmoder (68a). Henrik Smid 1546ff: (gul og blå sværdlilje) destilleret vand af blomster og rødder til badning af »øjnenes pletter«; linnedklud vædet dermed på hævelser, »er et kosteligt vand til kvindernes hede bryst og til det lønlige sted«, for kræft, »den sygdom noli me tangere [rør mig ikke]« og alle giftige dyrs bid, når klud vædet dermed pålægges; til badning af ansigtets urenheder; (gul sværdlilje) destilleret vand af blomsterne stiller »øjnenes hede pine«; af rødderne en latværg (tyktflydende blanding) for sten; vinakog af roden drikkes mod diarré, blære- og lændesmerter; den pulveriserede rod indtaget med vin uddriver sten; frøene kogt i vand renser milten og stiller dens smarer; indgik i en latværg som »styrker og varmer alle indvortes lemmer, maven«, giver god fordøjelse, navnlig virksom mod apopleksi, »lungers og andre lemmer lammelse, som skyldes hjernens og senernes vædske«; (haveiris) er smertestillende, destilleret vand af blomsterne drikkes for alle »hede koldesyg i pesttid«, leversygdom og »sidernes hede byld« (lungehindebetaendelse); modvirker gift. Dekokt af roden i vin drikkes mod vattersot, sten, koldpis, for at fremme menses, destilleret vand af roden har samme virkninger, kan desuden åbne leveren, opbløde og rense brystet og lungerne, stille smarer i livmoder, milt og mave; pulveriserede rod i vin og røgelse til plaster, som uddriver torne og knoglestumper af gamle sår samt fremmer menses; (blå sværdlilje) den knuste rod blandet med honning eller vindekokt af den ituskårne drikkes for at rense brystet, »adskiller og fortynder den seje vædske, slim og spyt«, får patienten til at spytte, fordriver hoste, renser lungerne; den pulveriserede rod drukket med honningvand virker afførende, uddriver den seje galde, hvoraf koldesygen og gulsothen kommer; varmt vinakog af roden stiller mavesmerter, mod ufrivillig sædafgang og koldfeberens (malariaens) skælven; giver rolig sovn, åbner milten, driver menses; roden kogt i eddike drikkes for hugormes bid – »fordriver giften fra hjertet«, knuste rod strøet på sår renser dem og får kødet til at vokse, blandet med honning på kræft, fistler, vabler og sår på kønsdelene. Blødkogt rod som omslag på knorter og knuder; pulveriserede rod blandet med honning og nyserod smøres på ansigtets urenheder. »Denne rod bruges meget til bad, til den hårde forstoppede [liv]moder, til klyster, salver, stikkeller.«

Simon Paulli 1648,70,111: (gul sværdlilje) dekokt af roden i vand eller vin drikkes, hvis blo-

det flyder for meget gennem kroppen, i blodsort »eller gennem munden og næsen eller gennem kvindernes hemmelighed«. Syltede rødder stimulerer fordøjelsen; (blå haveiris) rodens saft fordriver vand og væsker af legemet; indsnuset uddrager den »fra hovedet en hel høj vædske og uhumskheder«, som ellers ville falde ned til andre lemmer; saften blandet med bønnemel gnides på fregner o.a. ansigtspletter.

Farmakopeen 1772 anfører rodstokken af gul sværdlilje og haveiris.

Bærer man rødder af gul sværdlilje på sig, får man ikke blodsot og krampe (begyndelsen af 1600-t; 2) eller blodgang = dysenteri (3). For vattersot drikker man et ekstrakt af haveiris' rødder (Silkeborg- og Hobroegnen 1743; 4), ølafkog (Toreby Lolland; 5), eller roden sat på brændevin sammen med peberrod og hvidløg (1736; 6). Roden lægges ved smertende tand (7). Den virker fordelende og afførende (8), efter bid af gal hund skal indgives rodterninger bagt i fedt eller smør og æg til æggekage (9). Planten var fredet og måtte ikke ødelægges (Toreby Loll.; 5).

Roden af gul sværdlilje gives svin bidt af gal hund, endvidere anvendes den mod orm og vattersot (10). Vanddekøkt af haveiris nævnes som middel mod kvægets forstopelse (11); lægges i bikuber for at binde sværmende bier (12).

LITTERATUR: (1) 15 15; (2) 902j; (3) 488o 116, 223; (4) 258 1943,13; 256 1915,54; (5) 161 1906/23: 789; (6) 488o 209; (7) 82 82; (8) 398 1806,36; (9) 32 33; (10) 739 1,1796,447f; (11) 488i 6.2,475; (12) 328f 2,129.

ANDEN ANVENDELSE

Vin får en god smag, øl bevarer kraften, hvis roden af haveiris lægges deri (1500-t; 1).

Gul sværdliljes rod blandet med jernvitriol farver sort (2), haveiris' blomst giver en smuk grøn og blå vandfarve (3).

Bødkere har anvendt bladene af gul sværdlilje til at tægne kar og tønder (4), i øvrigt blev de snoet sammen til bånd om kornneg (5) og hammelreb for plogen (Jylland; 5).

Bladene er brugt som strøelse under svin (VJylland; 7) og blandet med siv og lyng til tagtækning (Jylland; 8); også på Færøerne tjente de til at tække med (9).

Pigerne binder til midsommerfesten kranse af storkeblomster (trævlekrone eller engkarse) og gul sværdlilje, som drengene har samlet i engene; under festen kaster man kransene i massevis op mod hyldegrenen fastgjort til midsommer-

stangen (*midmoskwost*), og der bliver danset om den; det er årets største fest for byen Sæd ved Tønder og holdtes endnu 1921 (10).

Af de store kapsler danner jyske børn forskellige legetøjsdyr, f.eks. en gris : et stykke af stilken er dens hale og benene fire indstukne pinde (11). De modne frø kan som »perler« trædes på snor. Drenge bærer et stort blad som »sværd« eller »sabel« ved siden (Bornholm o. 1807; 12). Idet to blade skiftevis brækkes ind over hinanden, dannes en »musestige« (NSjælland), »musetakker« (Fyn) eller en »harmonika« (13). – Når børn forgæves prøver at trække planten op af åbredder, siger de voksne, at »bussemanden« sidder nede i mudderet og holder fast (Sdr. Omme o. 1860; 14).

LITTERATUR: (1) 841 sml. 1004 1634,83,85; (2) 576 4,1799,394; (3) 398 1806,36; 352 1835,215; (4) 438 355; (5) 194 2,1790,376 (1779); 398 1806,37; 57 2,1803,139 (Sjæll.) og 57c 2,1810,205 (Aalb. amt); (6) 57c 3,1812,113 (VJyll.); 488f 1,61 (Viborg mark); 328e 120f; (7) 398 1806,37; 320b 1833,120; (8) 328e 121; (9) 518 1800,176; (10) 161 1906/46: 3122; (11) 228e tb. 186; 634 1343 (Slesv. o. 1900); (12) 575 34f; (13) 760 371; 107; (14) 955 1937,178.

PROSA OG POESI

Flammegule iris flimrer langs skovsøen – som antændt af sol i gyldneste middagslue *Ingeborg Maria Sick* (1). De gule iris gennemborer de drivende forårsskyers spejlbilleder med deres skarpe knivbajonetter (2).

Søens sorte altertavle · rammet ind af irisguld *Anton Andersen* (3). Iris, kærblomst, · iris, sværdblomst, · blidheds dulmen, · kraftens ulmen, · stejl står stilken · som en stage, · blødt som silken · krængt tilbage · falder blomstens gule flig *Sigurd Swane* (4). Beredt står sværdliljens svale senge, · i blæsten blafrer dens baldakin *Ludvig Holstein* (5). Juni kom og tændte · de høje valmu-flammer, · ved alfebrudens kammer · det blege iris-hvælv *Valdemar Rørdam*; end lyser langs med grøfterne her omkring · sværdliljens fakler over ventende guldfund *Valdemar Rørdam* (6).

Nu blusser iris aftengule flamme *Knud Winstedt* (7). Ved mosen flammer gule iris · lig alterlys i skovens dunkle kor. – Dér løfter den gule iris · sin knejsende hellebard *Otto C. Fønss* (8). Som vagt i grønne panser · stod sivets ranke top · med tusind spidse lanser · og blomsterfane på top *Chr. Winther* (9). Som en gige i mørket · sprang mosset i blåt – · og vandliljen blæste · sin gule fagot *Harald H. Lund* (10).

Som staudebedets dronning · festlig og skøn at se, · blomstrer en havblå iris, · vor hjemlige orkidé *Thorkil Barfod*. Den hvide iris vælger jeg. En spinkel hal · står trefold hvælvet, tindrende som rimkrystal. · Ad åbne porte, ud og ind, som selv de vil, · går lys og mørke, hilst og fulgt af strengespil *Valdemar Rørdam* (11).

LITTERATUR: (1) 824 139f; (2) 462 34; (3) 19c 38; (4) 874 84; (5) 397f 53; (6) 789h 17,23; (7) 976c 21; (8) 283f 15,25; (9) 980b 99; (10) 561b 18; (11) 789o 10.

Krokus, *Crocus*

De oprette gule, blå eller hvide blomster har forneden en rørformet del, foroven 6 frie flige,

som i køligt vejr slutter sammen og ligner en spids eller but handskefinger. Umiddelbart efter blomstringen skyder fra den fladrunde knold i jorden de lange, småle blade med en skarpt aftenegnet hvid midterlinie.

Vårkokus 1890ff med oftest blå blomster er flere steder fundet forvildet fra haver (1). Allerede 1647 nævnes hvide, blå, gule og stribede krokus (2); »den pryder vore lysthaver med sine tidlige smukke blomster» (1796; 3). De mange krokus i Husum slotspark Slesvig skal i middelalderen være hjemført fra Orienten af munke (4).

Krokus 1653ff, slægtsnavnet stammer fra et asiatisk ord for safran, et krydderi, farve- og lægemiddel fremstillet af de tørrede støvfang på safrankrokus (*Crocus sativus*). *Gul krokus* 1845ff

Krokus. (EH).

